

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χάνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Σπογγαλευτικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΔΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΗ, Η ώρα της ανταλλαγής: Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΙΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός» φακός της αιωνιότητας του αίματος: Οι φωτογραφικοί «απαρράλληλοι» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομάδων Ενδύλων Καταθιακομένων Αγρονιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΣΤΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΑΣ ΜΟΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, Οι ενθυμήσεις του Μακρυμνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σενάλα

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούζικης, Μιχάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης και Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Αβανός, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργής, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

«ΜΙΑ ΠΙΣΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

doi: [10.12681/mnimon.37416](https://doi.org/10.12681/mnimon.37416)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΦΟΙΝΗ Α. (2024). «ΜΙΑ ΠΙΣΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»: ΑΠΟ ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΙΡΛΑΝΔΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑ JAMES EMERSON (1825). *Μνήμων*, 39, 277–293. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37416>

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

«ΜΙΑ ΠΙΣΤΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»: ΑΠΟ ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΙΡΛΑΝΔΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑ JAMES EMERSON (1825)

Τα απομνημονεύματα των φιλελλήνων που ήλθαν στην Ελλάδα για να υποστηρίξουν τον Αγώνα για την ανεξαρτησία είναι μια καλή πηγή πληροφοριών για την ελληνική πραγματικότητα την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης.¹ Θα λέγαμε ότι δεν έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς ως προς τα στοιχεία για τις συμπεριφορές και τις νοοτροπίες, την καθημερινή ζωή, το φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τα απομνημονεύματα των αγωνιστών.² Στην παρούσα μελέτη θα επικεντρωθούμε σε ένα από αυτά τα κείμενα, που είναι γραμμένο από τον James Emerson.

Ο J. Emerson ήταν ιρλανδός περιηγητής και πολιτικός. Γεννήθηκε το 1804 στο Μπέλφαστ και ήταν γιος εμπόρου. Σπούδασε στην Ακαδημία του Μπέλφαστ και στο Trinity College του Δουβλίνου, απ' όπου έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα στα νομικά. Το 1825 ήλθε στην Ελλάδα για να υποστηρίξει τον Αγώνα. Το 1831 παντρεύτηκε την κόρη του πλούσιου εμπόρου William Tennent και μετά τον θάνατο του πεθερού του πρόσθεσε το επώνυμο εκείνου στο δικό του: James Emerson Tennent. Το 1832 εκλέχθηκε βουλευτής του Μπέλφαστ με το φιλελεύθερο κόμμα των Ουίγων, ενώ το 1834 θα προσχωρήσει στο συντηρητικό κόμμα των Τόρηδων. Την περίοδο 1843-1850 υπήρξε γραμματέας της αποικιακής κυβέρνησης

1. Αρκετό υλικό παρατίθεται στο πεντάτομο έργο του Κυριάκου Σιμόπουλου, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, Αθήνα 1979-1984.

2. Πλην εξαιρέσεων (π.χ. οι μελέτες του Απόστολου Βακαλόπουλου) πρόκειται για πλευρές της Επανάστασης που συνήθως δεν απασχολούν τους ιστορικούς: βλ. Χρήστος Λούκος, «Ξαναδιαβάζοντας τον Κασομούλη. Σκέψεις για μια άλλη χρησιμοποίηση της μαρτυρίας του», Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη, Παντελής Μπουκάλας (επιμ.), *1821 και απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020, σ. 11-26.

της Κεϋλάνης και κατέγραψε την εμπειρία του σε βιβλία που είχαν αξιοσημείωτη κυκλοφορία.³ Συνέχισε την πολιτική σταδιοδρομία του στην Αγγλία, όπου εκλέχθηκε μέλος της Royal Society (1862) και έλαβε τον τίτλο του βαρονέτου. Πέθανε στο Λονδίνο το 1869.⁴

Από το ταξίδι του Έμερσον στην Ελλάδα την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης προέκυψαν τρεις εκδόσεις: κατ' αρχάς το ημερολόγιό του, που εκδόθηκε το 1826,⁵ στο οποίο θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια, τα *Γράμματα από το Αιγαίο*, που είναι ένα έργο περισσότερο περιηγητικό,⁶ και μια δίτομη *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*.⁷ Στον πρόλογο του ημερολογίου του γράφει ότι η έκδοση αυτή πηγάζει από την επιθυμία του να παρουσιάσει «μια πιστή εικόνα της Ελλάδας, όπως είναι αυτή τη στιγμή, παρά από οποιοδήποτε αίσθημα προσωπικής ικανοποίησης», και με την πρόθεση να

3. *Christianity in Ceylon* (1850), *Ceylon, Physical, Historical and Topographical*, 2 τόμοι (1859), *The Wild Elephant and The Method Of Capturing It in Ceylon* (1867), *Sketches of the Natural History of Ceylon* (1868). Έγραψε ακόμη τα έργα *Belgium in 1840* (1841), *Wine: its Duties and Taxation* (1855).

4. G. C. Boase, Elizabeth Baigent, «Tennent, Sir James Emerson, first baronet (1804-1869)», *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, published online: 21 May 2009, [https://doi.org/10.1093/ref:odnb/27136].

5. Κυκλοφόρησε μαζί με άλλα δύο απομνημονεύματα, του ιταλού εξόριστου καρμπονάρου κόμη Giuseppe Pecchio και του Άγγλου W. H. Humphreys: *A Picture of Greece in 1825; as Exhibited in the Personal Narratives of James Emerson, Esq., Count Pecchio, and W. H. Humphreys, Esq. Comprising a detailed Account of the Events of the late Campaign, and Sketches of the Principal Military, Naval, and Political Chiefs. In two volumes*, Henry Colburn, Λονδίνο 1826. Ελληνική μετάφραση κυκλοφόρησε πρόσφατα (από την οποία γίνονται και οι παραπομπές): James Emerson, Count Pecchio, W. H. Humphreys, *Στην Ελλάδα του 1825. Τα ημερολόγια τριών Ευρωπαίων περιηγητών-εθελοντών, μετάφραση-πρόλογος* Θαλής Ν. Καραγιαννόπουλος, Αθήνα, Λαβύρινθος, 2020, σ. 27-224.

6. James Emerson, *Letters from the Aegean*, 2 τόμοι, Λονδίνο 1829. Το ημερολόγιό του διακρίνεται ως «πολιτικό» έργο από το καθαρά περιηγητικό βιβλίο του *Γράμματα από το Αιγαίο*, στο οποίο, όπως ο ίδιος γράφει στον πρόλογο, περιέλαβε σε ενιαία διήγηση όσα «γραφικά» σημειώματα είχε συντάξει κατά τα διάφορα ταξίδια του στα νησιά του Αιγαίου.

7. James Emerson, *The History of Modern Greece, from its Conquest by the Romans B.C. 146, to the Present Time. By James Emerson, Esq. of Trinity College, Dublin. In two volumes*, Henry Colburn, Λονδίνο 1830. Για την ανάλυση του έργου, βλ. Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρηγόπουλου. Η συμβολή των Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρισημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ, Αθήνα 2012, σ. 277-316.

ανασκευάσει «όσες αβάσιμες αναφορές έχουν κυκλοφορήσει στον δημόσιο Τύπο» και «έχουν ωστόσο γίνει πρόθυμα πιστευτές από το κοινό». ⁸ Δυσφημιστικά για την Ελληνική Επανάσταση ήταν τα απομνημονεύματα κυρίως των γερμανών εθελοντών που απογοητεύτηκαν από την ελληνική πραγματικότητα και είχαν σκοπό να αναχαιτίσουν το φιλελληνικό κίνημα, ⁹ αλλά και διάφορα άλλα ανθελληνικά δημοσιεύματα στον ημερήσιο ευρωπαϊκό Τύπο. ¹⁰

Σύμφωνα με τον γάλλο μεταφραστή του ημερολογίου, Jean Cohen, ¹¹ ο Έμερσον είναι ένας ψυχρός και ορθολογιστής Άγγλος, πεπαιδευμένος, γνώστης της ελληνικής, που συμμετείχε στον ελληνικό Αγώνα όχι από προσωπικό συμφέρον αλλά από φιλελληνικά αισθήματα. Αναγνωρίζει ότι οι περιγραφές του είναι πιστές και οι κρίσεις του για πρόσωπα και πράγματα της Ελλάδας αντικειμενικές, με τη διαφορά ότι παρουσιάζει τα τεκταινόμενα από τη βρετανική σκοπιά και αντιπαρατίθεται συχνά στη Γαλλία, επομένως το εθνικιστικό πνεύμα που τον διακατέχει θολώνει την κρίση του. ¹² Πρόκειται προφανώς για υπαινιγμό για την ανταγωνιστική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων ως προς την άσκηση επιρροής στην επαναστατημένη Ελλάδα.

Ο Έμερσον ξεκαθαρίζει εξ αρχής στον πρόλογο της έκδοσης του ημερολογίου του ότι δεν θα ασχοληθεί με τις ελληνικές αρχαιότητες αλλά με «τις πολιτικές και πνευματικές εξελίξεις της χώρας», έχοντας συλλέξει

8. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 31-32.

9. Για τα γερμανικά ημερολόγια, βλ. Regine Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*, Μόναχο, Oldenbourg, 1984.

10. Για τις αντιπαράθεσεις στον Τύπο, βλ. Jean Dimakis, *La guerre de l'indépendance grecque vue par la presse française (période de 1821 à 1824). Contribution à l'étude de l'opinion publique et du mouvement philhellénique en France*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1968· Ιωάννης Δημάκης, *O Österreichischer Beobachter της Βιέννης και η Ελληνική Επανάσταση 1821-1827*. Συμβολή εις την μελέτην του ευρωπαϊκού αντιφιλελληνισμού, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977.

11. Υπήρξε και γαλλική μετάφραση του απομνημονεύματος του Έμερσον μαζί με το απομνημόνευμα του Pecchio: *Tableau de la Grèce en 1825, ou Récit des voyages de M. J. Emerson et du C^e Pecchio, traduit de l'anglais. Orné du Portrait de l'Amiral Miaoulis, et augmenté d'un précis des événemens qui ont eu lieu depuis le départ de ces voyageurs jusqu'à ce jour, par Jean Cohen, ancien censeur royal*, éd. Alexis Eymery, Παρίσι 1826.

12. Στο ίδιο, σ. vi-vii. Σημειωτέον ότι ακόμη και ο Κυρ. Σιμόπουλος, ο οποίος έχει αρνητική γνώμη για τους φιλέλληνες, θεωρεί ότι «παρά το νεαρό της ηλικίας του ο Emerson έχει δυνατή κρίση και οξυδέρκεια, είναι ικανός για εμβριθύνσεις. Ψυχρός και ορθολογιστής δίνει ακριβείς περιγραφές και πιστές αφηγήσεις. Διασταυρώνει και ελέγχει τις πληροφορίες του για πρόσωπα και πράγματα», βλ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. 4, Αθήνα 1982, σ. 323.

το υλικό του από αυτόπτες μάρτυρες και βασιζόμενος στην προσωπική του παρατήρηση. Ασχολείται με το φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον, με κάποιες από τις κύριες μορφές του Αγώνα και με τις πολεμικές επιχειρήσεις. Στο τέλος παραθέτει «Συμπληρωματικά σχόλια» για την οικονομική, πολιτική και πνευματική κατάσταση στην Ελλάδα, και για τα εθνικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων.

Φθάνοντας στην Ελλάδα, τον Μάρτιο 1825, ο Έμερσον δίνει μια εικόνα της κατάστασης των πραγμάτων: «ποτέ δεν ήταν καλύτερα αλλά και πιο επίφοβα», όπως γράφει χαρακτηριστικά.¹³ Ο ιρλανδός φιλέλληνας τοποθετείται υπέρ της κυβέρνησης και των «άγγριων» Ρουμελιωτών, με τη βοήθεια των οποίων είχε κατασταλεί ο δεύτερος εμφύλιος,¹⁴ θεωρώντας ότι είναι προτιμότεροι από τους «κακόπιστους και φιλάργυρους» Πελοποννήσιους που εξεγέρθηκαν υπό τον Κολοκοτρώνη, ενώ βρίσκει ευτυχές το γεγονός ότι είχαν φθάσει τα αγγλικά δάνεια.¹⁵ Προσθέτει ότι οι Έλληνες κατείχαν σχεδόν όλο τον Μοριά, όπου κατήγαγαν λαμπρές νίκες και αυτό παρά το γεγονός ότι δεν είχαν τακτικά στρατεύματα, αλλά διεξήγαγαν τον πολεμικό αγώνα μόνο με κλεφτοπόλεμο, ενώ είχαν να αντιμετωπίσουν τον οργανωμένο στρατό των Αιγυπτίων υπό τον Ιμπραήμ.¹⁶ Επισημαίνει, ωστόσο, το γεγονός ότι οι προσπάθειες της κυβέρνησης να συγκροτήσει τακτικό στρατό υπονομεύονταν από τους κλέφτες που θεωρούσαν ότι μια τέτοια εξέλιξη θα τους έθετε στο περιθώριο.¹⁷

Αποβιβαζόμενος στον Μοριά, στις 23 Μαρτίου, στο μικρό χωριό της Γλαρέντζας, κοντά στη Γαστούνη, ο Έμερσον περιγράφει τις δυσκολίες της πεζοπορίας στην ορεινή Πελοπόννησο,¹⁸ όπου δεν υπήρχαν σχεδόν καθόλου

13. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 56-81.

14. Νίκος Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.

15. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, *Το προπατορικό χρέος. Τα δάνεια της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Αθήνα, Gutenberg, 2013.

16. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Η απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο καταλόγης για την αποδιοργάνωση της Ελληνικής Επανάστασης (24 Φεβρουαρίου – 23 Μαΐου 1825)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020. Ο Μ. Σακελλαρίου αξιοποιεί το ημερολόγιο του Έμερσον ως προς τα πολεμικά γεγονότα.

17. Απόστολος Βαχαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία, Θεσσαλονίκη, Σταμούλης, 1948*. Χρήστος Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού 1821-1833*, εισαγωγή – επιστημονική επιμέλεια – σχόλια Νίκος Θεοδοκάς, Διονύσης Τζάκης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020.

18. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 52-55.

κοιλιάδες ούτε δρόμοι λόγω της αμεριμνησίας των Τούρκων.¹⁹ Παρατηρεί, ωστόσο, ότι οι Έλληνες θεωρούσαν αυτήν την έλλειψη ως το σημαντικότερο μέσο για την άμυνά τους, επειδή κανένα στράτευμα δεν μπορούσε να προελάσει στα μονοπάτια που είχαν χαράξει τα ζώα και τα νερά των χειμάρρων, και ήταν γεμάτα γλιστερές πέτρες. Ο Ιρλανδός ταξιδιώτης περιγράφει τις πόλεις που συνάντησε στη διαδρομή προς το Ναύπλιο: τη Γαστούνη, τον Πύργο, την Αγουλινίτσα, την Ανδρίτσαινα, την Καρύταινα και την Τριπολιτσά, οι οποίες ήταν άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο κατεστραμμένες από τον πόλεμο. Την προσοχή του ελκύουν ορισμένες καλλιέργειες με σιτηρά, ελιές και αμπέλια, καθώς και η φύση που οργιάζει στις αρχές της άνοιξης, η γραφική εικόνα των βοσκών με τα κοπάδια τους, οι εναλλαγές του τοπίου, που μπορεί να γίνει δυσάρεστο λόγω των δυσωδών ελών.²⁰

Η ανεύρεση καταλύματος ήταν δύσκολη, επειδή δεν υπήρχαν πανδοχεία και οι ταξιδιώτες απευθύνονταν στις τοπικές Αρχές για να διαμείνουν συνήθως σε άδεια δωμάτια, όπου δειπνούσαν με λίγο ψωμί, αβγά και γάλα, και έστρωναν τα πανωφόρια τους καταγής για να κοιμηθούν. Ο Έμερσον περιγράφει ένα σπίτι όπου διέμεινε στη Γλαρέντζα, αποτελούμενο από ένα δωμάτιο διακοσμημένο με όπλα στους τοίχους, που διέθετε λίγα ξύλινα βαρέλια για το κρασί, πήλινα δοχεία για το νερό και ελάχιστα είδη κουζίνας, κλασικό δείγμα των σπιτιών του απλού λαού που ζούσε σε άθλιες συνθήκες. Επισημαίνει, παράλληλα, ότι τα σπίτια των τοπικών διοικητών ήταν αρκετά ευρύχωρα,²¹ όπως αυτό του υδραίου επάρχου στη Γαστούνη, με δύο πατώματα μέσα σε μια αυλή. Στο ισόγειο ήταν ο στάβλος και το πρώτο πάτωμα αποτελείτο από δύο δωμάτια, εκ των οποίων το ένα χρησίμευε για κουζίνα και κατοικία υπηρετών και στρατιωτών, και το άλλο —διακοσμημένο με τούρκικο ύφος— ήταν κατοικία και γραφείο με ένα ντιβάνι και μαξιλάρια, στα οποία κάθονταν την ημέρα και κοιμόνταν τη νύχτα. Επίσης, ο έπαρχος της Ανδρίτσαινας, ντυμένος με πλούσια αρβανίτικη στολή, κατοικούσε σε

19. Εικόνα εγκατάλειψης μεταφέρουν και άλλοι περιηγητές, όπως ο Chateaubriand που πέρασε από την Πελοπόννησο το 1806, λόγω της αδράνειας των τουρκικών αρχών, και ο Trelawny κατά την Επανάσταση· βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι οικισμοί, η γη και ο ελληνικός λαός κατά την Επανάσταση του 1821. Κοινωνικές ζυμώσεις και διαφοροποιήσεις*, Θεσσαλονίκη, Σταμούλης, 2018, σ. 5-10.

20. Πολλοί οικισμοί είχαν καταστραφεί, αλλά τα φιλελληνικά κείμενα περιέχουν και ρομαντικές περιγραφές, παρά την ερήμωση· βλ. στο ίδιο, σ. 10-13, 43-48. Βλ. επίσης Μιχάλης Φέστας, *Το οικιστικό πλέγμα της Πελοποννήσου στα χρόνια της Επανάστασης. Ιστοριογραφικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις, ερευνητικά ζητούμενα, παραδείγματα επεξεργασίας δεδομένων*, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ, Αθήνα 2021.

21. Βλ. ανάλογες περιγραφές στο Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Οι οικισμοί*, ό.π., σ. 14.

διώροφο οίκημα με οθωμανικό διάκοσμο, στο οποίο τους περιποιήθηκε με πλούσια γεύματα αποτελούμενα από αρνί, πουλερικά, γάλα και λαχανικά, παρά το γεγονός ότι ήταν Σαρακοστή. Η Τριπολιτσά ήταν σχετικά πιο καθαρή από τις άλλες πόλεις και στα μαγαζιά της πουλούσαν φθηνά ρούχα και όπλα. Λίγα τούρκικα σπίτια γλίτωσαν από την καταστροφή, οι εκκλησίες ήταν ασήμαντες και τα τζαμιά μετατράπηκαν σε αποθήκες, ενώ ένα έγινε αλληλοδιδασκτικό σχολείο.²² Από την επικοινωνία του με τους ντόπιους συγκράτησε τη συνομιλία του με τον έπαρχο του Πύργου, έναν ωραίο και λογικό γέροντα που αναφέρθηκε με ενθουσιασμό στον λόρδο Βύρωνα και τον Μάρκο Μπότσαρη, και με αποστροφή στη «μιαρά συμμαχία». Επίσης, στην κοιλάδα της Ολυμπίας, που δεν θύμιζε τίποτε από την αλλοτινή της δόξα, διέμεινε σε μια άθλια στάνη, όπου δεν μπόρεσε να κοιμηθεί, επειδή οι συγκάτοικοί του, αφού δείπνησαν νηστίσιμα και ήπιαν κρασί, άρχισαν να τραγουδούν με ενθουσιασμό το «Δεύτε παιδιάς των Ελλήνων».

Ο Έμερσον προβαίνει σε εκτενή περιγραφή του Ναυπλίου.²³ Με το κάστρο του Παλαμηδίου και τις οχυρώσεις, που οφείλονταν στους Βενετούς, η πόλη έμοιαζε απόρθητη. Στο εσωτερικό όμως οι δρόμοι ήταν στενοί και βρόμικοι, αν εξαιρέσει κανείς τη μεγάλη πλατεία, με σωρούς ερειπίων, λόγω των κανονιοβολισμών και της συνήθειας των Ελλήνων να καταστρέφουν τα σπίτια των Τούρκων. Το εμπόριο που ανθούσε πριν το 1821, έχει περιοριστεί απλώς σε διακίνηση ειδών πρώτης ανάγκης, ρούχων και όπλων. Η κακή κυκλοφορία του αέρα σε συνδυασμό με την έλλειψη καθαριότητας καθιστούσαν την πόλη ευάλωτη σε επιδημίες. Αν και άκουσε να μιλούν για «καλά ξενοδοχεία», αναγκάστηκε να αρκεστεί σε ένα δωμάτιο χωρίς κανένα έπιπλο και να χρησιμοποιήσει το κρεβάτι εκστρατείας που είχε φέρει από το Λονδίνο. Παρ' όλα αυτά υπήρχε εστιατόριο και το μενού περιλάμβανε «Ρόσβεφ» [Roast beef], προφανώς προς ευχαρίστηση των Άγγλων.

Ο εορτασμός του Πάσχα στο Ναύπλιο ήταν γεγονός αξιοσημείωτο και ο ιρλανδός ταξιδιώτης το περιγράφει με ζωντάνια. Η πόλη είχε καθαριστεί, από τα σπίτια αναδίδονταν μυρωδιές ψητού κρέατος, οι κάτοικοι με τις καλές τους φορεσιές αντάλλασσαν επισκέψεις, ενώ ακούγονταν κανονιές

22. Τα καλύτερα τούρκικα σπίτια είχαν μετατραπεί σε δημόσια γραφεία και φυλακές, σε ένα από αυτά είχε εγκατασταθεί η Πελοποννησιακή Γερουσία, ενώ τα παζάρια παρουσίαζαν εξαιρετική κίνηση· βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Οι οικισμοί*, ό.π., σ. 24-25. Για την Τριπολιτσά βλ. Τάσος Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, 2 τόμοι, Ένωση Τριπολιτών Αττικής, Αθήνα 1972· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα», *Ο Ερασιστής* 11 (1974), σ. 41-56.

23. *Στην Ελλάδα του 1825*, ό.π., σ. 72-93.

και αντηχούσαν πυροβολισμοί που προξενούσαν και ατυχήματα. Το βράδυ έλαβε χώρα επίσημη τελετή στην πλατεία, στην οποία συμμετείχαν όλα τα μέλη της κυβέρνησης ανταλλάσσοντας ασπασμούς, αν και τα μέλη του Νομοθετικού στην πραγματικότητα ήταν μια «δολοπλόκος γερουσία, χωρισμένη σε φατρίες που συνεχώς μηχανοραφούσαν», καθώς σημειώνει.²⁴ Την επομένη του Πάσχα τον εντυπωσίασε μια σκηνή που είδε κάνοντας περιπάτο στην εξοχή του Ναυπλίου: οι κάτοικοι είχαν εξέλθει από την πόλη, γυναίκες κομψά ντυμένες κάθονταν στη χλόη υπό τους ήχους της κιθάρας και του αυλού, άνδρες ίππευαν με μεγάλη επιδεξιότητα αραβικά άλογα και έριχναν το ακόντιο («τζιρίτι»), μουσικοί και χορευτές εκτελούσαν τα θλιμμένα «ρωμείκα» τραγούδια με πυροβολισμούς, παιδιά στεφανωμένα με άνθη έπαιζαν κοντά στους γονείς τους. Ο Έμερσον σχολιάζει ότι δεν μπορούσε κανείς να πιστέψει ότι οι σκηνές αυτές «διαδραματίζονταν σε μια χώρα που υπέφερε από τον τρόμο του πολέμου».²⁵ Όμως η βία του πολέμου ήταν ορατή σε κάθε βήμα και ο Έμερσον φρικιά στη θέα δύο πτωμάτων που ανήκαν σε Άραβες να αποσυντίθεται κάτω από τον ήλιο, λόγω των προκαταλήψεων των χριστιανών, οι οποίες δεν τους επέτρεπαν να ρίχνουν έστω και λίγο χόμα πάνω στους αλλόθρησκους εχθρούς τους. Σχολιάζει:

Περιστατικά όπως και αυτό καταδεικνύουν το ευρύ πεδίο που προσφέρεται για τις φιλικές προσπάθειες των άλλων Χριστιανών, προκειμένου να βελτιωθεί ο εκφυλισμένος χαρακτήρας των Ελλήνων. Και δείχνουν τόσο ξεκάθαρα τη μοχθηρία που επικρατεί σε έναν πόλεμο, στον οποίο η εκδίκηση δεν σταματάει ούτε με την ίδια τη ζωή, ενώ αποδεικνύουν επίσης πόσο απίθανη είναι μια συνδιαλλαγή μεταξύ των δύο εθνών και η επανένωσή τους κάποτε κάτω από την ίδια κυβέρνηση όταν στα στήθη τους πνέει αντίστοιχα ένα τόσο αβυσσαλέο μίσος.²⁶

Στο Ναύπλιο είχε την ευκαιρία να συναντηθεί με ορισμένα μέλη της κυβέρνησης, τα οποία τα περιγράφει σύμφωνα με τη δική του αντίληψη και όχι βάσει της θέσης που κατείχαν. Ο Μαυροκορδάτος δεν είχε τίποτε το χαρισματικό, αλλά είχε δουλοπρεπείς τρόπους όπως όλοι οι Φαναριώτες,²⁷ ο Γεώργιος Κουντουριώτης ήταν απλός, ράθυμος και ατάλαντος

24. Στο ίδιο, σ. 82.

25. Στο ίδιο, σ. 83-84.

26. Στο ίδιο, σ. 80.

27. Η αρνητική εικόνα του Μαυροκορδάτου ήταν κυρίαρχη στην ελληνική κοινωνία: διατυπώνονταν οξείες και αντιφατικές κρίσεις για το πρόσωπό του, ενώ του αποδίδονταν συχνά οι χαρακτηρισμοί «Φαναριώτης», «ετερόχθων», «ξένος», «φιλόδοξος», «ραδιούργος», «Μακιαβέλλης»: βλ. Χρήστος Λούκος, «Οι “τύχες” του Αλέ-

αλλά μεγάλης ακεραιότητας, ο γιατρός Κωλέττης ικανός και έξυπνος αλλά δολοπλόκος, με σκληρή φυσιογνωμία και απωθητικούς τρόπους που έχουν συμβάλει στη φήμη του ως ανθρώπου πονηρού, φιλάργυρου και επικίνδυνα φιλόδοξου. Τα άλλα δύο μέλη του Εκτελεστικού ήταν ο Σπηλιωτάκης, μηδαμινός άνθρωπος που δεν θα ήξερε κανείς το όνομά του αν δεν υπέγραφε τις κυβερνητικές προκηρύξεις, και ο Πετρόμπεης της Μάνης, που διακρινόταν μόνο για την όρεξη και τα επικούρεια ήθη του. Ο μόνος που ξεχώριζε στο Νομοθετικό, το οποίο αποτελείτο από 50 σιωπηλά μέλη, ήταν ο Σπυρίδων Τρικούπης από το Μεσολόγγι, καλός γνώστης της αγγλικής και κάτοχος καλής παιδείας λόγω της θητείας του ως γραμματέα του Guilford και της παραμονής του για μερικά χρόνια στην Αγγλία. Από τους υπουργούς ο Αδάμ Δούκας, υπουργός Πολέμου, καταγόμενος από παλαιά και επιφανή ελληνική οικογένεια, ήταν πολλά υποσχόμενος χάρη στο νεαρό της ηλικίας του. Ο υπουργός Δικαιοσύνης Θεοτόκης δεν ήταν γνωστός παρά μόνο για τη φυγή του από τα Ιόνια νησιά λόγω των κακών χειρισμών του. Ο υπουργός της Αστυνομίας, αν κρίνει κανείς από την καθαριότητα, ήταν αργόμισθος. Ο πιο παράξενος ήταν ο Παπαφλέσσας ή Γρηγόριος Δικαίος, που διακρίθηκε στις μάχες, εγκατέλειψε την ιεροσύνη για θέσεις στον στρατό και σε συμβούλια, ώσπου έγινε υπουργός Εσωτερικών, παραδομένος πλέον χωρίς εμπόδιο στα πάθη του. Η ανηθικότητά του και τα σκάνδαλα που προξένησε, του κόστισαν τη γενική περιφρόνηση και τον έκαναν απεχθή στον λαό, ενώ η πονηρία και τα τεχνάσματά του, αν αυτά θεωρούνται διπλωματικές ικανότητες, καθώς και ο αδιάφθορος πατριωτισμός του, που είναι η μόνη του αρετή μαζί με τη γενναιότητά του, του είχαν εξασφαλίσει την ευμένεια της κυβέρνησης. Επισκεπτόμενος τον Παπαφλέσσα θαύμασε την πολυτέλεια του χώρου με τα μεταξένια μαξιλάρια, τα πλούσια χαλιά και την ποικιλία των εδρεμάτων. Του έδωσε την εντύπωση ενός κακόπιστου υποκειμένου. Κάνει σχετικά την εξής παρατήρηση: «Είναι πολύ λυπηρό που οι επείγουσες ανάγκες της Ελλάδας την υποχρεώνουν να εμπιστευτεί τα τιμητικά αξιώματα σε τέτοιους λειτουργούς».²⁸

Μετά το Ναύπλιο, ο ιρλανδός ταξιδιώτης επιβιβάστηκε σε πλοίο για

ξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Κατηφόρη*, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 2018 (δευτέρα έκδοση αναθεωρημένη), σ. 93-106· ο ίδιος, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, Αθήνα 2010· Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*, ΠΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2012, σ. 13-21.

28. *Στην Ελλάδα του 1825*, ό.π., σ. 80-81.

να μεταβεί στην Ύδρα. Φθάνοντας εκεί εντυπωσιάστηκε από την καθαριότητα των δρόμων και από το βιοτικό επίπεδο που θύμιζε Ευρώπη, πράγμα στο οποίο είχε συμβάλει η ανάπτυξη της ναυτιλίας τον 18ο αιώνα.²⁹ Τα μαγαζιά στην προκουμαία δίνουν μια εικόνα της έκτασης του εμπορίου πριν την Επανάσταση, τα αμφιθεατρικά σπίτια είναι ευρύχωρα, τα έπιπλα, μισά τουρκικά, μισά ευρωπαϊκά, συνενώνουν πολυτέλεια και άνεση, είναι στέρεα με ελάχιστο στολισμό που μαρτυρεί ότι προορίζονται για χρήση και όχι για επίδειξη.³⁰ Ο πληθυσμός, που αποτελείται από απογόνους αλβανών προσφύγων από την Αττική, έχει πιο ευχάριστη εμφάνιση από άλλα μέρη της Ελλάδας. Οι γυναίκες είναι όμορφες και οι σχεδόν ευρωπαϊκοί τρόποι τους τις καθιστούν τις πιο ενδιαφέρουσες γυναίκες στο Λεβάντε. Οι άνδρες είναι καλοφτιαγμένοι και αθλητικοί, ενώ το ένδυμά τους συνταιριάζει την ανατολίτικη ελαφράδα με την ευρωπαϊκή χάρη.

Σύμφωνα με τον Έμερσον, η Ύδρα δεν έχει να επιδείξει προς το παρόν μεγάλη πρόοδο στα γράμματα.³¹ Υπήρχε πάντως ένα σχολείο για τις κατώτερες τάξεις και ένα για τους πλούσιους, όπου μπορούσαν να μάθουν ελληνικά, επειδή η γλώσσα του νησιού ήταν η αρβανίτικη.³² Υπήρχαν,

29. Τζελίνα Χαρλαύτη, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Κέδρος, 2013, σ. 404-405.

30. Πρβλ. την περιγραφή του ελβετού γιατρού Louis-André Gosse, που ήταν μέλος της Φιλελληνικής Επιτροπής της Γενεύης. Το 1828 ο Gosse υπολογίζει τα σπίτια της Ύδρας σε 3.700, κατασκευασμένα από πέτρα ή πλίνθους· τα μεγαλύτερα ανήκαν στον Εμμανουήλ Τομπάζη και τον Λάζαρο Κουντουριώτη, βλ. Απόστολος Κ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι φιλέλληνες, παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα και στο ελληνικό βασίλειο (1821-1843)*, Αθήνα, Σταμούλης, 2008, σ. 407-408.

31. Ο Κοραής, εκθέτοντας στο Υπόμνημά του την πρόοδο των Ελλήνων κατά τον 18ο αιώνα, μνημονεύει ιδιαίτερα την Ύδρα, η οποία κατέχει την πρώτη θέση στα ναυτικά νησιά για τις ναυτικές επιδόσεις και τον τρόπο ζωής. Προσθέτει ότι οι Ύδραίοι βρίσκονταν ακόμη σε βαθιά αμάθεια, από την οποία ωστόσο προσπαθούσαν τα τελευταία 25 χρόνια να εξέλθουν με την ίδρυση ενός κολλεγίου για τα αρχαία ελληνικά και πολλών σχολείων, όπου μάθαιναν γραφή και ανάγνωση, ενώ είχαν και έναν δάσκαλο της ιταλικής, βλ. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803)*. / Par Coray, docteur de Médecine, et Membre de Ladite Société, éd. Firmin Didot, Παρίσι 1803, σ. 26-33.

32. Το πρώτο σχολείο ιδρύθηκε στην Ύδρα, στον Άγιο Βασίλειο, το 1750, οπότε οι μαθητές μιλούσαν μόνον αρβανίτικα και δεν καταλάβαιναν ελληνικά. Τα 20 τελευταία χρόνια πριν την Επανάσταση ιδρύθηκε Ναυτική Σχολή, όπου Ιταλοί και Πορτογάλοι δίδασκαν τη ναυτική τέχνη και ξένες γλώσσες. Στη Βιβλιοθήκη υπήρχαν

ακόμη, ιδιωτικές βιβλιοθήκες, ενώ σκόπευαν να ιδρύσουν και μια δημόσια με την υποστήριξη του Σκωτσέζου Edouard Masson, που προσπαθούσε να εξυψώσει το επίπεδο της παιδείας. Με την υποστήριξη της Φιλελληνικής Επιτροπής του Παρισιού εκδιδόταν η εφημερίδα *Ο Φίλος του Νόμου* από τον Ιωσήφ Κιάππε δύο φορές την εβδομάδα σε 500 φύλλα.³³ Ο Έμερσον αναγνωρίζει ότι οι νέοι είχαν ιδιαίτερη κλίση στην παιδεία, σε βαθμό που «το μικροσκοπικό τούτο νησί, που έγινε κάποτε το καταφύγιο μερικών άσημων ψαράδων, πρόκειται να εξελιχθεί στο πιο φωτισμένο, πιο πολιτισμένο και πιο περίφημο μέρος της απελευθερωμένης Ελλάδας».³⁴

Στην επίσκεψή του στον άρχοντα Γκίκα Γκιώνη διαπιστώνει μια εκλέπτυνση και μια παιδεία που ήταν κοινή σε όλους τους προεστούς της Ύδρας. Ο Ανδρέας Μιαούλης, τον οποίο γνώρισε, είχε φυσιογνωμία που εκφράζει εξυπνάδα, ανθρωπιά και καλοσύνη, με τρόπους απλούς και φιλικούς. Ναυτικός και έμπορος από τους πιο πλούσιους στην Ύδρα, συνεισέφερε με τρία μπρίκια στον Αγώνα και η ελευθέρωση της πατρίδας του ήταν η μόνη του επιδίωξη, δεν ασχολείτο με την κακία των εχθρών του ούτε με τους επαίνους που του επιδαψίλευαν οι συμπολίτες του.³⁵

Εντούτοις, ακόμη και στην «πολιτισμένη» Ύδρα η βία του πολέμου αφήνει έντονα τα ίχνη της και εκτυλίσσονται σκληρές βαρβαρότητες, όπως ο σφαγιασμός 200 τούρκων αιχμαλώτων από το πλήθος 4.000-5.000 κατοίκων, σε αντίποινα για τον φόνο 60 ναυτικών σε έκρηξη που προκάλεσε ένας τούρκος δούλος σε υδραίο πλοίο, για να εκδικηθεί τον καπετάνιο Αθανάσιο Κριεζή που τον τιμώρησε. Ο Έμερσον θεωρεί ότι οι προεστοί του νησιού δεν έκαναν τίποτε για να σταματήσουν τη σφαγή, αρκούμενοι μόνο να την καταδικάσουν, λέγοντας ότι δεν είχαν τρόπο να προφυλάξουν τους κρατούμενους, οι δε δράστες της σφαγής συνέχισαν να κυκλοφορούν επευφημούμενοι σαν να είχαν προσφέρει αξιέπαινη υπηρεσία στην πατρί-

ναυτικά βιβλία στα ιταλικά, γαλλικά και ισπανικά. Οι πλοίαρχοι γνώριζαν ξένες γλώσσες και είχαν μόρφωση, ενώ κάποιοι νέοι πήγαιναν στην Ευρώπη για σπουδές, βλ. Αντώνιος Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, τ. 1, *Τα από της αρχαιότητος μέχρι της επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα 1946, σ. 163-169.

33. Η εφημερίδα της Ύδρας αποτέλεσε το προσωπικό όργανο των αδελφών Γ. και Α. Κουντουριώτη με σαφή τοπικό χαρακτήρα, ενώ το 1825 απέβαλε τον επίσημο χαρακτήρα της και άσκησε επικριτική στάση στην καινούργια Διοίκηση, βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. 3, Αθήνα, Ερμής, 1971, σ. 9-10.

34. *Στην Ελλάδα του 1825*, ό.π., σ. 101.

35. Στο ίδιο, σ. 121-122. Για τον Μιαούλη, ως προς τον οποίο οι κρίσεις των φιλελλήνων είναι συνήθως θετικές, βλ. Ντίνα Αδαμοπούλου, Ανίτα Πρασά, *Ανδρέας Μιαούλης*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 2010.

δα τους. Η παρέμβαση του ευρωπαϊκού στόλου κρίθηκε αναγκαία και τις επόμενες ημέρες ο άγγλος ναύαρχος Hamilton έστειλε ένα πλοίο για να παραλάβει από τις Σπέτσες και την Ύδρα όλους τους κρατούμενους, με την αιτιολογία ότι οι κάτοικοι δεν ήξεραν πώς να φερθούν στους αιχμαλώτους πολέμου, καθώς τα αγγλικά πλοία επιτηρούσαν με ουδετερότητα και παρενέβαιναν όπου το απαιτούσαν λόγοι ανθρωπισμού.³⁶

Περνώντας από τις Σπέτσες ο Έμερσον παρατηρεί ότι το νησί είχε 700 σπίτια αμφιθεατρικά, σκαρφαλωμένα στο βουνό, καθαρά και ασβεστωμένα, και οι πολλοί ανεμόμυλοι έδιναν μια εικόνα φωτεινή και ευχάριστη. Ήταν μια μικρογραφία της Ύδρας, λιγότερο βραχώδες νησί και περισσότερο καλλιεργημένο, με πληθυσμό 3.000 κατοίκους, σπίτια καλά, δρόμους καθαρούς και ναύτες έμπειρους –οι μπουρλοτιέρηδες δεν είχαν ακόμη διακριθεί. Στις Σπέτσες συνάντησε τη Μπουμπουλίνα στο σπίτι της, που ήταν ένα από τα πιο ωραία, όπου κατοικούσε με τους πέντε αδελφούς και την κόρη της. Παρά την ηλικία και το πρόσθετο βάρος της για να αποκαλείται αμαζόνα, διατηρούσε ίχνη από την παλιά της ομορφιά. Οι τρόποι της είχαν κάτι το αρρενωπό, αλλά η υποδοχή ήταν φιλόξενη, με καφέ,τσιμπούκι και μαρμελάδες. Η αναγγελία της ελευθέρωσης του Κολοκοτρώνη, του οποίου ο γιος είχε παντρευτεί την κόρη της, την χαροποίησε πολύ και δήλωσε ότι θα υπηρετούσε στο στρατό του με τους πέντε αδελφούς της.³⁷ Ο Έμερσον, που είχε συναντήσει τον Κολοκοτρώνη όταν ήταν κρατούμενος στην Ύδρα, τον περιγράφει ως πιο άγριο και απολίτιστο από τα παλληκάρια του και δεν συμφωνεί με τις ιδέες του για τον άτακτο πόλεμο, αλλά σημειώνει ότι η φυσιογνωμία του θα μπορούσε να είναι πρότυπο για έναν ζωγράφο.³⁸

36. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 157-161.

37. Οι κρίσεις για την Μπουμπουλίνα ποικίλλουν από την εξιδανίκευση ως την απομυθοποίηση, βλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, *Οι γυναίκες του Αγώνα. Μπουμπουλίνα, Καϊρη, Μανρογένους*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη, Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2010, σ. 40-71.

38. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 116-117. Για τον Κολοκοτρώνη, ο οποίος βρισκόταν στο επίκεντρο της προσοχής των φιλελλήνων, βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη, Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 2009. Ίσως το σημαντικότερο πορτραίτο του Κολοκοτρώνη φιλοτεχνήθηκε από τον γερμανό ζωγράφο Karl Krazeisen, βλ. *Karl Krazeisen. Οι αυθεντικές μορφές των ηρώων του '21. Σχέδια, υδατογραφίες, λιθογραφίες 1826-1831*, επιμ. Μαριλένα Κασσιμάτη, Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Αθήνα 2005. Βλ. επίσης Δήμητρα Κουκίου-Μητροπούλου, *Οι Έλληνες του Adam Friedel. Προσωπογραφίες αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2014 (β' έκδοση επαυξημένη).

Διαπλέοντας τον κόλπο της Σαλαμίνας διακρίνει την Αθήνα, στην οποία δεσπόζει η Ακρόπολη, και του έρχονται στον νου κάποια λόγια του Σέρβιου Σουλπίκιου προς τον Κικέρωνα, σχετικά με την περασμένη αίγλη της: «Όταν τα κουφάρια τόσων πολλών ευγενών πόλεων κείτονται εδώ εκτεθειμένα εμπρός μου, σε μια μονάχα θέα κοινή».³⁹ Ο Πειραιάς είχε λίγες άθλιες στάνες μέσα στα ερείπια παλιών σπιτιών και η κυβέρνηση παραχώρησε στους Ψαριανούς μια έκταση για να τον ξανακτίσουν, το οποίο θα προσέφερε ένα καλό εμπορικό λιμάνι. Η Αθήνα ήταν σχεδόν χωρίς οχύρωση και παρουσίαζε θλιβερή εικόνα εγκατάλειψης.⁴⁰ Οι δρόμοι ήταν στενοί, τα σπίτια κείτονταν σε ερείπια και ό,τι απέμεινε, εκτός από τις κατοικίες των προξένων, ήταν κάποιες καλύβες χωρίς καμία άνεση διαβίωσης.⁴¹ Συνεχίζοντας την παράδοση των περιηγητών από τον 17ο αιώνα,⁴² παρατηρεί τα αρχαία μνημεία και διαπιστώνει ότι αλλοιώνονται ταχύτατα την περίοδο της Επανάστασης.⁴³ οι πεσμένοι κίονες του Παρθενώνα κομματιάστηκαν για να χρησιμεύουν ως μπάλες στα κανόνια, ο ναός του Θησέα κατέρρευσε, ο ναός των Ανέμων, το φανάρι του Δημοσθένη καταπλακώθηκαν από τα ερείπια των σπιτιών. Ο ιρλανδός φιλέλληνας παρατηρεί με θλίψη:

Πραγματικά, η απογύμνωση της πρόσφατης φθοράς φαίνεται να ξεπερνάει κατά πολύ τη φυσιολογική φθορά που προκαλείται από το πέρασμα του χρόνου, οδηγώντας στην καταστροφή αυτά τα ανεκτίμητα λείψανα της αρχαιότητας. Και οι σύγχρονοι Αθηναίοι, παρ' όλη την περηφάνεια τους γι' αυτήν τους την ιδιοκτησία, φαίνονται

39. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 175.

40. Το πρόχειρο τείχος που είχε κτιστεί το 1778 από τον οθωμανό βοεβόδα, δεν μπορούσε να αντέξει σε πολιορκία, βλ. Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από τον 19ο εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα, Μέλισσα, 2005, σ. 10-14.

41. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 175-176. Για την οθωμανική Αθήνα βλ. Δ. Ν. Καρύδης, «Αθήνα-Αττική στον πρώτο αιώνα οθωμανικής κατοχής: η σχέση πόλης-υπαίθρου», Οντέτ Βαρόν-Βασάρ (επιμ.), *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984*, τ. 1, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1995, σ. 50-53.

42. Από το β' ήμισυ του 17ου αιώνα οι περιηγητές άρχισαν να εκτιμούν τις αρχαιότητες και η Αθήνα αποκαθίσταται στη συνείδησή τους ως σύμβολο του έndoξου παρελθόντος, βλ. Ευγενία Κεφαλληνιάου, «Η Αθήνα στους περιηγητές, 15ος-19ος αιώνας», *Η Αθήνα στους περιηγητές, 15ος-19ος αιώνας*, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα 2004, σ. 28.

43. Την ίδια περίοδο θεσμοθετήθηκε η μέριμνα για τις αρχαιότητες, αλλά σημειώθηκε υπαρκτή και φυγάδευση τους στην Εσπερία, βλ. Σοφία Ματθαίου, Αθηνά Χατζηδημητρίου, *Οι αρχαιότητες στα χρόνια της Επανάστασης*, ΠΕ/ΕΙΕ, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821, Αθήνα 2022.

να μην λαμβάνουν μέτρα για τη διατήρησή της. Οι Τούρκοι έχουν δηλώσει την πρόθεσή τους να τα καταστρέψουν ολοκληρωτικά στην περίπτωση που ξανακυριεύσουν την Αθήνα, καθώς θεωρούν ότι όσο αυτά παραμένουν εξυπηρετούν στη διατήρηση του ηθικού των Ελλήνων, προκαλώντας ταυτόχρονα αισθήματα συμπάθειας για την τύχη τους στις καρδιές των Ευρωπαίων.⁴⁴

Εντούτοις, ο ίδιος αναγνωρίζει ότι «οι δραστηριότητες της Φιλομούσου Εταιρείας της Αθήνας,⁴⁵ αν και συχνά διακόπτονται από τις επελάσεις του εχθρού, εξακολουθούν να συνεχίζονται πολύ ικανοποιητικά». Η Εταιρεία, στην οποία συμμετείχαν και 40 άγγλοι περιηγητές, ιδρύθηκε πριν από 15 χρόνια με σκοπό την εκπαίδευση, την εκμάθηση σύγχρονων γλωσσών και τη διερεύνηση της ιστορίας και της αρχαιολογίας.⁴⁶ Προσπαθεί να περισώσει παλαιά βιβλία της Βιβλιοθήκης και τις αρχαιότητες σε ένα Εθνικό Μουσείο, ώστε να μην φεύγουν από τη χώρα όσες ανακαλύπτονται στα νησιά και αλλού, και να διαδώσει την παιδεία σε όλες τις τάξεις του πληθυσμού. Ωστόσο, τα σχολεία που ίδρυσε, δύο από αυτά στην Αθήνα με το σύστημα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και με 900 μαθητές,⁴⁷ δεν λειτουργούν λόγω της ερήμωσης της πόλης.⁴⁸

Ταξιδεύοντας στο Αιγαίο, από τις άγονες Κυκλάδες ο Έμερσον εξάγει την Τήνο, τη Μήλο και ιδίως τη Σύρο, που είχε περισσότερο πλούτο λόγω των σχέσεων με την Ευρώπη.⁴⁹ Για τη Χίο παρατηρεί ότι μετά την κα-

44. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 177.

45. Η Εταιρεία ιδρύθηκε το 1813 με σκοπό τη διάσωση των μνημείων της αρχαιότητας και την εκπαίδευση της νεολαίας, και λειτούργησε ως το 1826, οπότε διαλύθηκε με την κατάληψη της Αθήνας από τους Τούρκους, βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, «Νέα στοιχεία περί της εν Αθήναις Εταιρείας των Φιλομούσων», *Αθηνά* 61 (1957), σ. 253-288.

46. Κεφαλληνάϊου, ό.π., σ. 64.

47. Η Φιλόμουσος Εταιρεία κατά την πρώτη περίοδο της εκπαιδευτικής δραστηριότητάς της (1813-1821) στήριξε οικονομικά και εκσυγχρόνισε το πρόγραμμα της παλαιάς Σχολής Ντέκα επονομάζοντάς την «Επιστημονικόν Γυμνάσιον». Κατά τη δεύτερη περίοδο (1822-1826) λειτούργησε αλληλοδιδασκτικό σχολείο αρρένων και παρθενωγωγείο θηλέων, το επονομαζόμενο «Σχολείον του Παρθενώνος», βλ. Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991, σ. 128-132, 260-264· Τηλέμαχος Θ. Βελιανίτης, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών*, Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1993, σ. 204-299.

48. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 177-178.

49. Ο «ευρωπαϊσμός» της Σύρου και κυρίως της Ερμούπολης παρατηρείται ιδίως από περιηγητές του μακρού 19ου αιώνα (1829-1929), βλ. Ιόλη Βιγγιοπούλου, «Η Σύρος στους περιηγητές; Οι περιηγητές για τη Σύρο; Εξαιρέσεις και μικροϊστορίες»,

ταστροφή της συνέρχεται πολύ γρήγορα υπό τη διοίκηση ενός Τούρκου, ο ανθρωπισμός του οποίου ήταν γνωστός στη Μικρά Ασία. Ο πληθυσμός της αυξήθηκε στις 15.000,⁵⁰ αλλά τα σπίτια ήταν ακόμη ερειπωμένα, σε αντίθεση με τους κήπους, τα αμπέλια και τις ελιές που αφθονούσαν. Φθάνοντας στη Σμύρνη, η εικόνα της πατρίδας του Ομήρου, μολυσμένης από την παρουσία των μουσουλμάνων, του προξενεί αποστροφή στην ιδέα της αγριότητας και της δεισιδαιμονίας. Πλησιάζοντας παρατηρεί ότι η θέα της είναι ενδιαφέρουσα αλλά όχι ιδιαίτερα εντυπωσιακή. Διακρίνει τις δύο συνοικίες, στις οποίες χωρίζεται η πόλη, την τούρκικη που είναι τρομακτικά βρόμικη, όπως όλες οι τούρκικες συνοικίες, με στενούς δρόμους και άθλια ξύλινα σπίτια, και τη φράγκικη, όπου κατοικούν Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι και Ευρωπαίοι, με πολλά ξύλινα σπίτια αλλά και κάποιες ωραίες κατοικίες, ιδίως των πρέσβων και των φράγκων εμπόρων.⁵¹ Ο Έμερσον σημειώνει ότι ο πληθυσμός είναι ανάμικτος, αλλά

Χριστίνα Αγριαντώνη, Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη. Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος-20ός αι.*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 39-51· βλ. επίσης το αφιέρωμα «Η Σύρα στην Επανάσταση του 1821», *Συριανά Γράμματα* 6/2 (Δεκέμβριος 2019). Για την Ερμούπολη, βλ. Χρήστος Λούκος, *Η Ερμούπολη της Σύρου (1821-1950). Από το Λίβερπουλ της Ανατολικής Μεσογείου στη βαμβακούπολη των Κυκλάδων*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022.

50. Στην απογραφή του 1831 καταγράφηκαν 8.558 Ρωμιοί σε σύνολο 9.434 ανδρών, βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Στη δίνη της χιακής καταστροφής (1822). Διασταυρούμενες ιστορίες και συλλογική ταυτότητα*, ΙΕ/ΕΙΕ, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821, Αθήνα 2021, σ. 14. Για τον πληθυσμό των νησιών, βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος – αρχές 19ου αιώνα*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004.

51. Ο πληθυσμός της Σμύρνης ήταν ένα μίγμα λαών και γλωσσών, πράγμα που περιγράφουν όλοι οι περιηγητές, αλλά οι χριστιανοί (Ρωμιοί και Αρμένιοι) υπερείχαν. Οι διαφορετικές εθνότητες δεν συγκροτούσαν ένα συμπαγές σύνολο, αλλά χωρίζονταν σε συνοικίες, μία για κάθε κοινότητα, ενώ η πόλη διακρινόταν σε δύο μέρη, στην άνω πόλη, που κατοικούσαν Τούρκοι και Εβραίοι, και στην κάτω πόλη, που κατοικούσαν Ρωμιοί, Αρμένιοι και Ευρωπαίοι, βλ. Marie-Carmen Smyrnelis, *Une ville ottomane plurielle : Smyrne au XVIIIe et XIXe siècles*, Κωνσταντινούπολη, Isis, 2006· η ίδια, *Une société hors de soi : identités et relations sociales à Smyrne au XVIIIe et XIXe siècles*, πρόλογος Maurice Aymard, Παρίσι, Peeters, 2005. Ο Φραγκομαχαλάς, δηλαδή η ευρωπαϊκή συνοικία, εμφανίστηκε ως ενιαίο οικοδομικό συγκρότημα τον 17ο αιώνα και αποτυπώνεται σε ιταλικό χάρτη του 1822, όπου σημειώνονται οι περιοχές που κατοικούνταν από Ρωμιούς («Greci»), άλλοτε ανάμικτα με Λατίνους, Αρμένιους, Εβραίους ή Τούρκους, άλλοτε αμιγώς κατά πλειονότητα, βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Αναζητώντας τον χαμένο αιώνα στη χωρική εξέλιξη της Σμύρνης (1822-1922)», *Ο Έξω-Ελληνισμός. Κων-*

«φαίνεται ότι όλοι ομονοούν στην πάνδημη κατακραυγή εναντίον των δύστυχων Ελλήνων»,⁵² η οποία εκφράζεται με επιθέσεις και προσβολές που προκαλούν επεισόδια και φασαρίες, γεγονός που ενοχλούσε τους Φράγκους. Μάλιστα, οι Αρμένιοι, που χρησιμεύουν στους Τούρκους ως δραγουμάνοι, φορούν ένα καπέλο για να διακρίνονται από τους Έλληνες, με τους οποίους έχουν κοινή φορεσιά.

Στα καταληκτικά σχόλιά του⁵³ ο Έμερσον δηλώνει ότι μεταφέρει με ακρίβεια τα πράγματα όπως τα βρήκε. Σχετικά με τα εθνικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων, παρατηρεί με πνεύμα μετριοπάθειας ότι οι Έλληνες έχουν πολλά ελαττώματα αλλά και πολλά προτερήματα. Η εμπειρία του από την παραμονή του στην Ελλάδα ήταν σε γενικές γραμμές θετική και δεν είχε κανένα παράπονο να διατυπώσει εναντίον των Ελλήνων. Ταξίδεψε με ασφάλεια στα πιο άγρια μέρη και δεν έπεσε θύμα ληστείας, ενώ «στη Νότια Ιταλία ή ακόμα και σε πιο πολιτισμένα κράτη δεν θα απέφευγα το πλιάτσικο», όπως γράφει.⁵⁴ Έτυχε πάντοτε πρόθυμης βοήθειας, όταν τη ζήτησε, και συνάντησε σε πολλές περιπτώσεις εξαιρετική ευγένεια, καλοσύνη και φιλοξενία. Στις αιτιάσεις των ξένων, κυρίως όσων είχαν ζήσει επί μακρόν στην Ελλάδα, στα Ιόνια νησιά και τη Σμύρνη, και δεν είχαν καλή γνώμη για τους ντόπιους, αλλά και κάποιων απογοητευμένων φιλελλήνων παίρνει το μέρος των Ελλήνων: αν είναι αγνώμονες, σημαίνει ότι δεν υπάρχει κάποια ευεργεσία για να ευγνωμονούν, αν είναι άπληστοι, αυτό οφείλεται στη φτώχεια, αν είναι δόλιοι, αυτό είναι αποτέλεσμα της μακράς δουλείας, αν είναι αγροίκοι, αυτό αποδίδεται στην απαιδευσία, σκληροί και θηριώδεις είναι απέναντι στους εχθρούς τους ωθούμενοι από τη δίψα της εκδίκησης, μετά από μια μακρά ακολουθία εγκλημάτων και καταπίεσης υπό τον πιο βαρβάρικο δεσποτισμό. Επιχειρεί, ωστόσο, τη διάκριση ανάμεσα στους ανδρείους και ειλικρινείς Ρουμελιώτες, που είναι πιο ελεύθεροι, και στους δουλοπρεπείς, ύπουλους και μικρόψυχους Μοραΐτες, οι οποίοι λόγω στενότερης σχέσης με τους Τούρκους φέρουν εντονότερα τα ίχνη της σκλαβιάς.⁵⁵ Ξεχωρίζει τους νησιώτες που είναι έξυπνοι, δραστήριοι και καλοφτιαγμένοι, των οποίων οι ανώτερες τάξεις αξίζουν θαυμασμό και εκτίμηση, ενώ ο κοινός λαός εξακολουθεί να κατέχεται από

σταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000, σ. 269-293.

52. Στην Ελλάδα του 1825, ό.π., σ. 186.

53. Στο ίδιο, σ. 193-224.

54. Στο ίδιο, σ. 198.

55. Για την αντίθεση Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών, βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Οι οικισμοί*, ό.π., σ. 163-167.

δεισιδαιμονίες,⁵⁶ αλλά διατηρεί τον σεβασμό στην πίστη του, αν και ο κλήρος είναι υποβαθμισμένος. Παρ' όλο που η παιδεία υστερεί ακόμη και επικρατούν οι μηχανορραφίες, οι φατρίες, ο διχασμός και η αναρχία, δεν συμφωνεί με όσους επιχειρούν «την ισοπεδωτική καταδίκη της φυλής», εννοώντας προφανώς αυτούς που επικράτησε να λέγονται γραικοκατήγοροι και μισέλληνες.⁵⁷ Κατά τον Έμερσον, οι Έλληνες, οι οποίοι διατηρούν αρκετούς αρχαϊκούς τρόπους συμπεριφοράς, με την κατάλληλη κυβέρνηση θα μπορέσουν να ανορθωθούν «ψηλά στην κλίμακα των εθνών».

56. Για τις λαϊκές ασχολίες και συνήθειες, βλ. στο ίδιο, σ. 49-74.

57. Βλ. σχετικά Loukia Droulia, «The “Graeco-Accusers” and the Sense of Neohellenic Identity», Evangelos Konstantinou (επιμ.), *Ausdrucksformen des europäisch und internationalen Philhellenismus vom 17.-19. Jahrhundert*, Φραγκφούρτη, Peter Lang, 2007, σ. 149-159· *Les mishellénismes, Actes du séminaire organisé à l'École française d'Athènes (16-18 mars 1998)*, επιμ. G. Grivaud, École française d'Athènes, Αθήνα 2001.

SUMMARY

Alexandra Sfoini, “*A faithful picture of Greece*”, from the diary of the Irish philhellene James Emerson (1825)

The diary of James Emerson, Irish traveller and politician (Belfast 1804 – London 1869), is a reliable source of information on the Greek reality during the period of the Greek Revolution. Emerson makes it clear from the outset in his preface that he will not deal with Greek antiquities, but with the political and intellectual developments of the country, having collected his material from eyewitnesses and based on his personal observation. The Irish traveller landed in the Peloponnese in March 1825, and his itinerary included several towns, most of them destroyed by the war, among them Glarentsa, Gastouni, Pyrgos, Tripolitsa, Nafplio. He continued his journey to the Aegean and visited Hydra, Spetses, Athens, Cyclades, Chios and Smyrna. He deals with the natural and human environment, some of the important persons of the Struggle and warfare. At the end of his book he provides “Supplementary comments” on the economic, political and intellectual situation in Greece and on the national character of the Greeks. Emerson shows an observant and rational spirit, but also philhellenic feelings by positively evaluating his experience in Greece and believing that the Greeks, despite their flaws and weaknesses, could have a promising future as a nation.

